

Ontdekkingsreis in hetagogisch labryrint

Ontdekkingsreis in het agogisch labryrint

Een verslag
van twaalf andragologen

VU Uitgeverij

Ontdekkingsreis in het agogisch labyrint

In deze bundel presenteren twaalf andragologen van de Vrije Universiteit en een fotograaf de resultaten van hun werk.

De bundel is bestemd voor studenten en docenten van sociale academies en universiteiten en voor anderen die betrokken zijn bij het welzijnswerk.

Twee thema's komen aan de orde.

Het eerste thema betreft ontwikkelingen op het gebied van de volwassenen-educatie. Er wordt aandacht geschonken aan universitair onderwijs, vakbondsvormingswerk en aan educatie en ontwikkelingssamenwerking.

Het tweede thema is het bestaansrecht van het welzijnswerk. Welzijnswerk is niet langer vanzelfsprekend. Nagegaan wordt wat dit betekent voor vrouwen, voor het buurtgericht werk en voor de rol van de lokale overheid.

ISBN 90-6256-275-2

VU Uitgeverij
De Boelelaan 1105
1081 HV Amsterdam
telefoon 020 - 444 355
telex 18191 vuboe nl

Ontdekkingsreis in het agogisch labyrnt

Een verslag van twaalf andragologen

*Heleen Dake, Mia Euverman, Kees Hegt, Tineke Hengst,
Paul Kraemer, Marc Lammerink, Mieke Lunenberg,
Jan Sanne Mulder, Jan Nauta, Gerhard Smid,
Bing Teng en Ella Thierry*

*VU Uitgeverij
Amsterdam 1984*

Inhoudsopgave

Voorwoord	7
1 Leren als onderzoeken	
<i>Inleiding</i>	11
Paul Kraemer, <i>Andragogisch handelen exit?</i>	17
Over de ontwikkeling van universitair onderwijs in het vak andragogisch handelen	
Tineke Hengst, <i>Toneel be-spelen(d)</i>	31
Het gebruik van drama in het universitaire onderwijs als methode om ervaringen van vrouwen zichtbaar te maken	
Gerhard Smid, Jan Sanne Mulder, <i>Scholing en vorming in eigen beheer</i>	43
Vernieuwing van educatief werk in sociale bewegingen: het voorbeeld van de vakbeweging	
Jan Sanne Mulder, Gerhard Smid, <i>Constructie van cursusmateriaal</i>	57
Over de betekenis van talige praktijken voor het samenstellen van cursusmateriaal	
Heleen Dake, <i>Vorbereiding van intercultureel handelen</i>	71
Veronderstellingen en voorwaarden bij training en selectie	
Marc Lammerink, <i>Alfabetisering en wederopbouw in Nicaragua</i>	87
De rol van andragologische ondersteuning in een ontwikkelingsland	
2 Welzijnswerk niet langer vanzelfsprekend	
<i>Inleiding</i>	97
Mieke Lunenberg, <i>'Waar armoede heerscht, is geen zedelijkheid'</i>	105
Opvattingen over arbeid en seksualiteit aan het einde van de vorige eeuw; een analyse op basis van het Sociaal Weekblad	
Mia Euverman, <i>Professionaliteit, vaardigheden en vermogens</i>	119
Een feministische analyse van het pleidooi tegen professionele zorg, voor vrijwilligerswerk, mantelzorg en zelfzorg	

6 *Inhoudsopgave*

Jan Nauta, <i>De metamorfose van het buurthuis</i> Bestaansredenen voor het buurthuiswerk in de loop van de geschiedenis	127
Ella Thierry, <i>De klant is geen 'slachtoffer' meer</i> Over de samenhang tussen levensomstandigheden en hulpvragen in de hulpverlening	147
Kees Hegt, Bing Teng, <i>Inspraak: zeggenschap of opvoeding?</i> De inspraakprocedure ter voorbereiding op bestuurlijke reorganisaties in Amsterdam gezien als een pedagogisch project	161
<i>Over de auteurs</i>	173

Voorwoord

Ontdekkingsreizen lijken in deze tijd nauwelijks meer tot de mogelijkheden te behoren. Toch bestaan er een aantal continenten waarover nog weinig bekend is. Het onderzoeksveld van de andragologie – de wetenschap die zich richt op de verbetering van het menselijk handelen – is hiervan een voorbeeld.

Deze bundel probeert delen van dit veld in kaart te brengen voor geïnteresseerden, in het bijzonder voor al diegenen die zich vakmatig met het welzijnswerk en de andragologie bezighouden.

De artikelen vormen geen systematische inleiding op het vakgebied, maar zijn fragmenten van het werk van twaalf andragologen. Tezamen plaveien zij de paden van het agogisch labrynt.

Als alternatieve reisgids zou deze bundel aan het begin van een avontuur moeten staan. De werkelijkheid is helaas anders. Andragologie is onlangs als zelfstandige studierichting opgeheven.

Desondanks wensen we de lezer een plezierige en boeiende reis toe.

Alfabetisering en wederopbouw in Nicaragua

De rol van de andragologische ondersteuning in een ontwikkelingsland

Marc Lammerink

Marc Lammerink, verbonden aan de vakgroep andragologie en sociale pedagogiek van de Vrije Universiteit, werkte in 1982 mee aan de alfabetiseringscampagne in Nicaragua. Hij was ondermeer verbonden aan het Ministerie van Volksonderwijs.¹ Sedertdien is er een uitwisselingsproject tot stand gekomen tussen de Universiteit van Managua en de VU. In het kader van dat project is Marc in januari 1984 opnieuw naar Nicaragua vertrokken, om aan de Universiteit van Managua het andragologie-onderwijs op te zetten. We stuurden hem een aantal vragen toe: over de alfabetiseringscampagne, over de uitbouw van het volksonderwijs in Nicaragua en over de rol van (andragologische) ondersteuning en de universiteit daarbij. (ML/JN)

Je bent betrokken geweest bij de alfabetiseringscampagne in Nicaragua. Kun je daarover iets vertellen?

In Nicaragua* was de alfabetiseringscampagne in 1980 de start van een grootscheeps programma om de Nicaraguaanse samenleving te transformeren. De alfabetiseringscampagne was een heel belangrijke eerste stap. Honderdtachtigduizend brigadistas, met name mensen van de middelbare scholen en vrouwen uit de steden, werden over het hele land gestuurd. Doel was het analfabetisme in zes maanden tijd van vijfenvijftig procent terug te brengen tot twaalf procent. Deze alfabetiseringscampagne vormde ook de basis voor het vervolg, het volwassenenonderwijs, de educacion popular basica. Je kunt zeggen dat door deze campagne van 1980 een nieuwe massaorganisatie werd georganiseerd, de zogeheten CEP's (Collectivo de Educacion Popular).

Als je dit vergelijkt met de aanpak zoals die in Mexico – waar ik ook betrokken ben geweest bij de alfabetisering – gevolgd wordt, dan valt het volgende op te merken. Elke nieuwe Mexicaanse president belooft wel aan zijn volk dat hij eindelijk het analfabetisme het land zal uit helpen. Er worden dan, meestal net voor het einde van de ambtstermijn, snel wat boeken uit de kast gehaald, die zes jaar terug ook gebruikt werden. Nadat dan zo'n periode van grootschalige alfabetisering – er wordt in korte tijd veel geld ingestopt – een tijdje draait, houdt meestal de campagne na de presidentsverkiezingen op en begint het weer als de volgende president het nodig vindt zijn beloftes waar te maken. In Nicaragua wordt er daarentegen alles aan gedaan om het hele onderwijs funda-

menteel te transformeren. Op deze wijze wordt getracht te voorkomen dat de jeugd een nieuwe generatie van analfabeten zal zijn.

Zoals gezegd kregen stadsmensen een aantal maanden de tijd om mee te helpen in de alfabetiseringscampagne. Tijdens de alfabetiseringscampagne voerden zij ook een soort onderzoek uit. Een onderzoek waarbij geprobeerd werd om de lokale geschiedenis, de volkscultuur, de sociale organisatie, de bestaande produktiewijze, de legenden, kortom de levenssamenhang en de dagelijkse ervaringen van de Nicaraguaanse bevolking op papier te krijgen. Een onderzoek dat tot dan toe, ten tijde van de dictator Somoza, onmogelijk was geweest. Het enorme onderzoek, dat door honderdtachtigduizend onderzoekers is uitgevoerd, vormt de levende legende van de ervaringen die het Nicaraguaanse volk in de loop der geschiedenis heeft opgedaan.

De campagne diende ook om te weten te komen hoe daarna het vervolgprogramma zou moeten worden opgezet. Binnen de alfabetiseringscampagne werd een nieuw scholingsconcept uitgeprobeerd. Een scholingsconcept dat uitging van het vermenigvuldigingsprincipe. Dit principe werkte als volgt. Een kleine werkgroep bereidde een alfabetiseringscursus voor. Deze cursus werd vervolgens geoefend in een soort werkweek, waarin zestig mensen werden geschoold. Die zestig mensen gingen met een kleine equipe weer naar een nieuwe groep van zestig mensen, zodat in feite in een heel korte tijd eerst zestig, daarna twaalfhonderd, daarna twaalfduizend, daarna honderdtachtigduizend brigadistas werden geschoold. Dat scholingsconcept wordt nog steeds veelvuldig in het volksonderwijs in Nicaragua gebruikt. Het wordt gebruikt in de gezondheidscampagnes, in de scholingsprogramma's van het ministerie van sport en in scholingsprogramma's die te maken hebben met de coöperatieve organisaties.

Zo'n beetje tegen het einde van de alfabetiseringscampagne, twee maanden voor de sluitingsdatum, werd duidelijk dat het percentage analfabeten nog steeds vrij hoog was en dat er een extra actie moest worden uitgevoerd om voldoende mensen te bereiken. Toen werd het concept ontwikkeld dat leerlingen die zelf nog bezig waren met het volgen van de alfabetiseringsklasjes tegelijkertijd zelf al gingen helpen bij het uitvoeren van taken in het onderwijs. In het op de alfabetisering volgende basisonderwijs is dit concept blijven bestaan. Gevolg is dat het onderwijs wordt uitgevoerd door mensen uit het eigen volk met dezelfde ervaringen, die proberen hun eigen mensen de kennis over te dragen die ze zelf op vergelijkbare wijze hebben opgedaan.

De alfabetiseringscampagne in Nicaragua was in verscheidene opzichten een revolutionair project. Dit blijkt onder andere uit de betrokkenheid van de massaorganisaties van de bevolking en de plaats van de campagne binnen het streven van de Sandinistische beweging gericht op de vorming van een nieuwe mens. Kun je dit nader toelichten?

Je kunt zeggen dat de inhoud van de campagne enerzijds te maken had met de revolutionaire boodschap van de FSLN (Frente Sandinista de Liberacion Nacional), waarin werd aangegeven wat de revolutie in zou

kunnen gaan houden. Aan de andere kant zaten er elementen of studieonderdelen in die te maken hadden met het leven van alle dagen dan met name met dat van de onderdrukte klasse, van de boeren en de arbeiders. Het revolutionaire proces raakte immers juist deze categorie mensen. In de Nicaraguaanse alfabetiseringscampagne gaat het bijvoorbeeld over belangrijke historische momenten in de geschiedenis van de Nicaraguaanse revolutie, over het belang van de rol van de vrouw en van de kinderen in de revolutie, over de gezondheidscampagnes die gevoerd zullen worden om de slechte gezondheid van de Nicaraguanen te verbeteren en over de taken die de regering op zich neemt om de belangen van het volk te verdedigen.

De nationale alfabetiseringscampagne werd opgevolgd door projecten op verschillende niveaus. Enerzijds projecten voor de landhervorming, waarbinnen weer allerlei scholingsactiviteiten plaatsvonden. Anderzijds de gezondheidscampagnes. Je kunt zeggen dat de alfabetiseringscampagne in Nicaragua een soort geplande operatie was binnen de context van de verandering van de structuur van de eigendomsverhoudingen in de Nicaraguaanse samenleving en de strijd tegen de onderdrukking en onderontwikkeling. Tevens werd geprobeerd om in het volksonderwijs de nationale cultuur, de nationale waarden te versterken die in het verleden altijd werden ontkend, ondergeschikt werden gemaakt aan de waarden van de Noord-Amerikaanse cultuur. In Nicaragua is er sprake van een geplande permanente campagne om verandering aan te brengen in de scholingsgraad en het politieke bewustzijn van de Nicaraguaanse bevolking. In het volksonderwijs, dat na de alfabetiseringscampagne is ontwikkeld, is sprake van een telkens veranderend programma, waarin wordt geprobeerd de thema's aan te passen aan de actuele politieke situatie.

De gedachte 'het volk is eigenaar van zijn geschiedenis en architect van zijn bevrijding', een gedachte die onder andere uitgewerkt is in het nationale volkslied, is heel belangrijk in de ontwikkeling van het volksonderwijs. Daarnaast wordt ook het aspect van de vorming van een 'nieuwe mens' veelvuldig benadrukt. Daarin wordt getracht om waarden als solidariteit, broederschap, respect voor de medemens en dienstbaarheid zoveel mogelijk een reële betekenis te geven. Het benadrukken van deze waarden, die ten tijde van Somoza volledig uit den boze waren, heeft een andere betekenis dan wij als 'nuchtere Nederlanders' misschien denken. De Nicaraguaanse manier van leven is diepgaand beïnvloed door vijftig jaar dictatuur en dat vlak je niet zo maar weg. Dat merk je ook goed op de universiteit waar nog veel allesbehalve revolutionaire praktijken blijven voortbestaan.

Krijgt, nu de eerste alfabetiseringscampagne afgelopen is, de verdere ontwikkeling van het volksonderwijs een belangrijke prioriteit?

Nu, in 1984, kun je zeggen dat de verdediging van Nicaragua de hoogste prioriteit heeft. De verdediging, op alle fronten, van de revolutie. De militaire situatie, de aanvallen op het land, de grote verliezen die het land lijdt (in 1983 alleen al honderdertig miljoen dollar), de meer dan tweeduizend Nicaraguanen die zijn omgekomen in de strijd tegen de contra's (de oud-

somosisten gesteund door de Amerikaanse CIA), dat alles is zo'n dreiging geworden, dat op dit moment alle energie gestopt wordt in de verdediging van het land tegen de agressie aan de grenzen. Dit betekent dat alle sociale programma's achterstand hebben opgelopen. Maar naast de verdediging van het land blijft de scholing van het volk ondanks dit alles een belangrijk element.

Er is zo langzamerhand een heel netwerk ontstaan van CEP's, collectieven van volksonderwijs, die in allerlei dorpen werken met vierentwintigduizend vrijwillige volksleraren. De volksleraren krijgen wekelijks ondersteuning van een promotor, een begeleider, die weer begeleid wordt door een instituut op het niveau van het departement. Er zijn zo'n zeshonderd functionarissen aangesteld door het ministerie van volwassenenonderwijs. Met die zeshonderd functionarissen worden honderdzevenenzestigduizend volwassenen in de programma's ondersteund. Verder zijn er voorzieningen voor de CEP's, in de vorm van potloden, borden, forjetos (vanuit krantenpapier samengestelde boekjes), die gelezen worden in de klasjes van het volwassenenonderwijs en vooral inhoudelijke ondersteuning bieden aan de volksleraren. Overigens is er een doorlopend tekort aan papier.

Ik zal proberen om een klasje in Samondeli te beschrijven, een dorpje ten zuiden van Matagalpa, waar een jaar geleden een grote moordcampagne is gehouden door de somosisten, de anti-sandinisten, de handlangers van de CIA, de huurlingen, om zo alle woorden maar eens te gebruiken die hier gebruikt worden. Ik was daar in een heel klein lemen huisje zonder licht, terwijl de duisternis inviel. Kennelijk was men er nog niet erg aan gewend om het licht aan te doen. Er was ook pas sinds een jaar elektriciteit. Tien mensen zitten op een bankje of op hun hurken, terwijl bij een kartonnen bord dat aan de muur van het huisje hangt een jongetje van ongeveer veertien jaar aan het uitleggen is hoe een aantal rekenproblemen in elkaar zitten. Hij is de jongste coördinator van het dorp en zoon van de promotor, de begeleider van de coördinatoren, waardoor hij nog wel een beetje ondersteuning krijgt. Probleem in het klasje is dat een oude man heel veel problemen heeft met het voorlezen. En de dialoog komt nog maar weinig op gang. De coördinator wil veel te graag zelf de dingen zeggen. Je moet ook bedenken dat mensen gewoon niet gewend zijn om lang stil te zitten, lang te schrijven, te discussiëren. Ze werken de hele dag met hun handen en komen moe van hun werk naar het klasje. Ondanks dat word ik getroffen door de inzet van alle mensen om te proberen de les zo goed mogelijk te volgen en zo goed mogelijk te schrijven en te leren.

Kan het revolutionaire elan van de eerste campagne, met daaraan gekoppeld de belangrijke rol van de massaorganisaties en de grote inzet van vrijwilligers, gehandhaafd blijven of is er sprake van een professionalisering en een formalisering van het volksonderwijs?

Ik denk dat je niet kunt zeggen dat er al een werkelijke formalisering en professionalisering plaats vindt. Wel bestaat er de neiging om bijvoorbeeld sterker te plannen. Die planning heeft met name gevolgen voor de profes-

sionele kaders binnen het Ministerie van Volksonderwijs. Maar er wordt nog steeds gewerkt met vrijwillige volksleraren en dat zijn nog steeds mensen die volledig werken vanuit het elan dat ze ook in de eerste campagnes hadden. Het programma is nog steeds gebaseerd op de eigen inzet van de volksleraren. Vanaf januari 1983 is wel een meer systematisch scholingsconcept voor de volksleraren ingevoerd. Zij worden nu systematisch ingewerkt in de problemen van taal, rekenen, sociale wetenschappen, natuurwetenschappen en geschiedenis.

Gezien het grote aantal problemen waar het Ministerie van Volksonderwijs doorlopend mee te maken heeft, bestaat er eigenlijk nauwelijks de mogelijkheid om het volksonderwijs te formaliseren. Het Ministerie zegt zelf dat het een programma is dat voortdurend in crisis verkeert. Eén probleem dat zich voordoet bij de uitbouw is bijvoorbeeld dat in een aantal gebieden in het land het door de oorlogssituatie haast niet meer mogelijk is om inhoudelijke ondersteuning te geven. Met name in gebieden in het noorden is het soms gevaarlijk om in de collectieven bij elkaar te komen, omdat de contra's zich speciaal richten op dit soort projecten van de revolutie.

Een tweede probleem is dat niet alle boeren en arbeiders het programma gelijk op kunnen blijven volgen, zodat er soms collectieven zijn waarin mensen op vier verschillende niveaus aan het leren zijn. Het lage scholingsniveau van de begeleider maakt het moeilijk om in deze situatie goed te kunnen blijven begeleiden. Wat zeker een derde groot probleem is, is dat het niet gelukt is om een programma te maken dat zó flexibel is dat het op lokaal niveau ingevuld kan worden. Dat betekent soms dat de tekst van boekjes weliswaar voor een groot aantal dorpsgemeenschappen opgaat, maar dit is niet altijd het geval. Tot nu toe worden de programma's van alle niveaus aangepast aan de actuele situatie, maar het is de bedoeling om na 1984 de boekjes die gebruikt worden voor het volwassenenonderwijs voor een aantal jaren constant te houden. In die zin is er dus wel sprake van een zekere institutionalisering.

Welke rol speelt de universiteit in de ondersteuning van de programma's voor volkswontwikkeling? Is er naast de opleiding van deskundigen ook al sprake van de ontwikkeling van dienstverlenende onderzoeksprogramma's?

In feite is de rol van de universiteit nogal traditioneel. Op dit moment moet ik constateren dat er zeer weinig contact bestaat tussen enerzijds het volksonderwijs en ministeries en anderzijds de universiteit. De universiteit neemt een geïsoleerde positie in van de rest van de activiteiten van de samenleving. De ministeries lopen veel harder dan de universiteit bij kan benen. Het is mijn taak om de universitaire programma's voor samenlevingsopbouw en volwassenenonderwijs aan te passen aan de huidige situatie van de Nicaraguaanse revolutie. Dat is geen eenvoudige taak aangezien goed studiemateriaal, relevante literatuur en dergelijke vrijwel ontbreekt.

Sinds een maand of drie functioneert er op de faculteit een onderzoeksprogramma. Dit onderzoeksprogramma is vooral gericht op het onderzoeken van de bestaande onderwijsprogramma's, om te bekijken of er verbetering kan worden aangebracht om op die manier het niveau en de

resultaten van het onderwijs te verhogen. De universiteit is een heel arme universiteit die ternauwernood in staat is zijn eigen studenten van voldoende onderwijs te voorzien en daarbij helemaal niet in staat is om nog eens een keer extra onderzoeksprogramma's uit te voeren voor de ministeries. Verder zijn de concepties die hier op het gebied van onderzoek worden gehanteerd nogal traditioneel. Concepties zoals het participatief actieonderzoek en militant onderzoek, zoals die elders in Latijns-Amerika zijn uitgewerkt, worden op deze universiteit eigenlijk niet gehanteerd en zijn soms zelfs niet bekend.

Kortom, een situatie die veel te maken heeft met het revolutionaire proces in Nicaragua, dat nog steeds een proces is waarin erfenissen van de Somosistische periode meegetorst worden.

Wat kunnen wij in Nederland leren van de ervaringen met het volksonderwijs in Nicaragua?

Ik denk dat bijvoorbeeld de ervaringen met methoden om cursusmateriaal te produceren in het volwassenenonderwijs een interessante discussie op kan leveren, die ook relevant is voor de Nederlandse situatie.

Maar het belangrijkste is, denk ik, dat in Nederland nauwelijks gesproken kan worden van onderwijs als een basisbeweging. In Nicaragua is het volksonderwijs heel duidelijk een basisbeweging. Een basisbeweging die verbonden is met een aantal andere belangrijke basisbewegingen in de Nicaraguaanse samenleving, die allen gericht zijn op de transformatie van de samenleving. Eén heel groot project dat door een hele hoop verschillende programma's wordt gevoed, maar waarbij altijd de onderlinge verbindingen gehandhaafd blijven. Onderwijscampagnes zijn niet te scheiden van de gezondheidscampagnes. Als er een gezondheidscampagne plaats vindt, is het duidelijk dat de collectieven van het volwassenenonderwijs een heel belangrijke functie vervullen in de mobilisatie van de mensen om deel te nemen aan de gezondheidscampagne. In het programma van het volwassenenonderwijs wordt ook het belang van die gezondheidscampagnes duidelijk uitgelegd. Er wordt dus geen scheiding aangebracht tussen werkvelden, maar er wordt juist geprobeerd scheidingen te voorkomen.

Zoals de voormalige vice-minister van volwassenenonderwijs Tijocolacajo opmerkte: 'Welk concept er ook over het volwassenenonderwijs in Nicaragua ontwikkeld zal worden, het zal altijd noodzakelijkerwijze in nauwe relatie staan tot het revolutionaire proces'.

Noot

1 Lidwien Vos de Wael, Marc Lammerink, Johan Rippen, *Potloden als geweren*, Amsterdam 1984.

Over de auteurs

Heleen Dake studeerde andragologie aan de Universiteit van Amsterdam en sociale psychologie aan de Rijksuniversiteit te Utrecht. Zij was een aantal jaren werkzaam bij het vormingswerk in maatsverband en is thans verbonden aan de vakgroep andragologie en sociale pedagogiek van de Vrije Universiteit. Publiceerde eerder in de bladen *Vorming* en het Tijdschrift voor *Agologie*.

Mia Euverman, socioloog. Momenteel als medewerkster vrouwenstudies verbonden aan de vakgroep andragologie en sociale pedagogiek van de Vrije Universiteit. Specialisatie: *ontwikkelingen* op het terrein van de arbeid.

Kees Hegt is andragoloog, sinds september 1983 werkzaam als wijkopbouwwerker in Amsterdam-Noord. Daarnaast is hij sinds oktober 1982 betrokken bij een onderzoeksproject van de vakgroep andragologie en sociale pedagogiek. Dit onderzoek richt zich op de gevolgen van de invoering van binnengemeentelijke decentralisatie voor bewonersorganisaties en wijkopbouworganen.

Tineke Hengst, sociaal psycholoog. Momenteel als wetenschappelijk medewerkster verbonden aan de vakgroep andragologie en sociale pedagogiek van de Vrije Universiteit. Specialisatie: het ontwikkelen van werkvormen en programma's voor onderwijs en vormingswerk met vrouwen.

Paul Kraemer studeerde sociologie te Leiden en Ann Arbor. Werkte bij het Sociologisch Instituut van de N.H.-Kerk, het Urban Training Center te Chicago en het Interuniversitair Instituut Normen en Waarden in de Samenleving te Rotterdam. Is thans hoogleraar andragologie aan de Vrije Universiteit te Amsterdam. Publiceerde onder andere *The Societal State* (Meppel 1966), *Het ontwaken uit de Amerikaanse droom* (Bilthoven 1972), *Democratisering: gedachten en ervaringen* (Baarn 1976), *Tussen norm en dictaat; gedachten over servicratie* (Amsterdam 1981).

Marc Lammerink studeerde economie en andragologie. Na korte tijd werkzaam te zijn geweest bij een organisatieadviesbureau, trad hij in dienst

van de Vrije Universiteit als wetenschappelijk medewerker voor het vak andragogisch handelen. Momenteel is hij verbonden aan de Nationale Autonome Universiteit van Nicaragua (UNAN) in het kader van een samenwerkingsproject met de Vrije Universiteit. Hij publiceerde onder andere met Lidwien Vos de Wael en Johan Rippen over het volksonderwijs in Nicaragua – *Potloden als Geweren* (1984) – verkrijgbaar bij de Vrije Universiteit.

Mieke Lunenberg doet binnen de vakgroep andragologie en sociale pedagogiek aan de Vrije Universiteit historisch onderzoek. Was daarnaast de afgelopen jaren als redactrice en grafisch vormgeefster betrokken bij diverse feministische publicaties. Samen met Jan Nauta vormde zij de redactie van deze bundel.

Jan Sanne Mulder studeerde andragologie aan de Vrije Universiteit in Amsterdam. Thans werkzaam als wetenschappelijk ambtenaar bij de vakgroep andragologie en sociale pedagogiek. Publiceerde over aspecten van het vakbondsvormingswerk.

Jan Nauta studeerde andragologie. Werkte enige tijd als welzijnsplanner voor de Provincie Friesland. Sinds 1979 werkt hij aan de Vrije Universiteit als wetenschappelijk medewerker voor het terrein van de samenlevingsopbouw. Publiceerde met name over welzijnsbeleid en samenlevingsopbouw. Samen met Mieke Lunenberg vormde hij de redactie van deze bundel.

Hans Preller studeerde fotografische vormgeving aan de Rietveld Academie te Amsterdam.

Gerhard Smid studeerde andragologie aan de Universiteit van Amsterdam. Was werkzaam als vormingswerker, thans wetenschappelijk medewerker bij de vakgroep andragologie en sociale pedagogiek. Publiceerde over diverse aspecten van de volwasseneneducatie in relatie tot arbeids- en vakbondsvraagstukken.

Bing Teng is andragoloog en medewerker aan het onderzoeksproject van de vakgroep, dat zich richt op de gevolgen van de invoering van binnengemeentelijke decentralisatie voor bewonersorganisaties en wijkopbouworganen. Daarnaast is hij sinds oktober 1983 werkzaam als medewerker bij de Wetenschapswinkel van de Vrije Universiteit.

Ella Thierry studeerde andragologie aan de Vrije Universiteit. Zij werkte als trainingsadviseuse aan het vormingscentrum van de Vrije Universiteit. Is momenteel als wetenschappelijk medewerkster verbonden aan de vakgroep andragologie en sociale pedagogiek met als taak onderwijs en onderzoek op het terrein van de eerstelijns hulpverlening. Publiceerde eerder in het tijdschrift *Marge*.